

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

FAUNA, FLORA I MINERALS
DE LES BALEARS A L'ANTIGUITAT:
FONTS LITERÀRIES, FONTS CIENTÍFIQUES I
FONTS ARQUEOLÒGIQUES.
1. LA GRUA BALEAR I ELS CARAGOLS

**Alexandre Font Jaume / Damià Ramis Bernad /
Damià Vicens Xamena**

IES Joan Maria Thomàs / Societat d'Història Natural de les Balears (SHNB) /
IES Joan Maria Thomàs¹

Resum: Les referències als autors clàssics sobre la fauna, flora i minerals de les Balears, tot i que són escasses i desorganitzades i estan impregnades del gust per l'exotisme i el tòpic literari, ens proporcionen unes notícies de gran valor, poc estudiades fins el moment i necessitades d'una revisió amb el concurs de la l'Arqueologia, la Biologia i la Filologia. Aquest treball, primer d'una sèrie dedicada a aquest objectiu, comença per l'estudi de dos animals ben significatius a la zoologia clàssica balear: la *grus balearica* / *uipio* i els caragols, els del gènere *murex* i, sobretot, els terrestres, que Plini anomena "de forat", *cochleae cauaticeae*.

Paraules clau: Balears, Antiguitat, *grus balearica*, *cochleae cauaticeae*, *Murex*, zoologia pliniana.

Abstract: References made by the classical authors to fauna, flora and minerals of the Balearics are scarce, disordered and characterized by the exoticism and the literary topics. Nevertheless, they offer very value news, barely studied and needed of a revision with help of Archaeology, Biology and Philology. The present work, first of a series devoted to this aim, starts with the study of two meaningful animals in the classical Balearic zoology: *grus balearica* / *uipio* and snails, the *murex* and mainly the terrestrial ones, named "hole snails", *cochleae cauaticeae*, by Pliny.

Key words: Balearic Islands, Antiquity, *grus balearica*, *cochleae cauaticeae*, *Murex*, Plinian zoology.

Rebut el 12 de maig. Acceptat el 18 d'octubre de 2011.

¹ Les abreviatures utilitzades en aquest treball han estat: *BSAL*: *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*; *BSHNB*: *Bolletí de la Societat d'Història Natural de Balears*; *nat*: *Naturalis historia*; *sat*: *Sermones*

La “història natural” de les illes Balears en època antiga ha estat escrita tant per fonts gregues (sobretot Diodor Sicul, Estrabó, *De mirabilibus*) com per autors llatins (entre d'altres, Pomponi Mela, Vitruvi, Plini o Sever de Menorca). Però cap d'ells ha fet altra cosa que donar, de passada, algunes breus referències al respecte; ni tan sols Cai Plini Segon,* el naturalista que l'any 74 fou procurador de la *Tarraconensis*, i moriria el 79, víctima de la seva curiositat per l'erupció del Vesubi.

Els autors clàssics no ens han legat, per tant, un conjunt mínimament organitzat i abundós de referències sobre fauna, flora i minerals de les Illes. Tampoc ho pretenien; es limitaven a donar notícies soltes sobre els aspectes que oferiren més “novetat” o “exotisme”, basant-se sobretot en criteris literaris i de mercat (és a dir de preferències del públic al qual anaven dirigides), però no científics tal com avui els entenem; d'aquí, precisament, la necessitat i l'interès que presenta l'anàlisi, amb el concurs de l'Arqueologia, la Biologia i la Filologia, d'un dels aspectes menys tractats a les fonts antigues de les Illes. Donada l'extensió que aquest estudi comporta, dividirem aquest treball en varis articles, començant pel dos components de la fauna balear més emblemàtics: la grua balear i el caragol, especialment els “de forat”.

1. La grua balear

Animal protegit per Ceres, la Demèter grega, la grua és, sense dubte, una au amb personalitat pròpia dins la cultura clàssica, a la qual apareix com a protagonista d'un curiós motiu literari i artístic, la lluita que l'enfronta amb els seus enemics naturals, els pigmeus (la *geranomachía*), amb els quals trava llargues guerres de les quals surt, amb algunes excepcions, guanyadora.² L'historiador mallorquí Joan Dameto diu que Conrad Gesner, autor d'un tractat d'ornitologia publicat el 1555, situa aquests combats precisament a Eivissa, cosa que qualifica de somni.³ Però sembla que s'enganya el cronista mallorquí, segurament en llegir *Pytiussae* en lloc del terme *Pithecssae (insulae)* que utilitza Gesner, autor que situa els pigmeus a la Índia i a Etiòpia.⁴

De la grua, que marcava el ritme d'alguns treballs de l'agricultura, segons diu Hesíode,⁵ es preuaven no sols les característiques “cíviques” o “morals”, com la prudència o l'ordre i la solidaritat que mostraven entre elles, la docilitat i la filantropia respecte a l'home, sinó un altre aspecte, més material, el valor gastronòmic. Està ben testimoniada la utilització d'aquesta au a la cuina romana, sobretot a partir de l'època augústea.⁶ Era, segons el

² Vegi's un exemple de tractament artístic de la lluita entre pigmeus i grues a la Bètica a CABALLER, M. J.: “Un tebeo de la antigüedad: una nueva interpretación del texto latino del mosaico de Fuente Álamo, Puente Genil (Córdoba)”, *Faventia*, 23/2, 2001, p. 11-117. Com a recurs literari, vegi's, entre d'altres, OVIDI: *Metamorphoses* 6, 90-92; PLINI: *nat.* 7, 26.

³ DAMETO, J.; MUT, V.; ALEMANY, J.: *Historia general del reino de Mallorca*, continuada per MORAGUES, M. i BOVER, J. M^e, II, Palma, 1841, p. 574: *De la grullas mallorquinas soñaron algunas que hacían la guerra a los pigmeos colocados en Iviza, como es de ver en Jesnero de avibus V grue, y de cuyas plumas pensaron otros, según observa Kirker in Mundo subterraneo tit. 2 lib. 12 de ave sitraria cap. 1 § 2, se formaban las garzotas o penachos que se ponen de remate en algunas urnas.*

⁴ CONRADI GESNERI TIGURINI: *Historiae animalium liber III qui est de avium natura*, Tiguri, apud Christoph. Froshoverum, anno MDLV, trascripción de Fernando Civardi, giugno 2006 - novembre 2007 cap. 69, D.

⁵ *Opera et dies*, 448-451.

⁶ Així, el testimoni d'Apici (6, 2) o el d'Horaci (*sat.* 2, 8, 86-87), entre d'altres. La primera citació de la grua a la literatura és de Varró (*Peri edesmatón*, apud GEL. 7, 16, 5).

testimoni de Plini, una de les aus més cercades,⁷ en competència amb la cigonya, que es considerava més exquisida.⁸ A l'Edat Mitjana la grua, que era animal de caça i no de corral, es continuà menjant adobada amb salses fortes,⁹ com testimonia el *Llibre de totes maneres de potatges de menjar* (el *Llibre del Sent Soví*), escrit a València el 1324. Tot i això, hauriem de circumscriure el consum de grua al cercle dels més rics, i precisament com a prova del seu estatus;¹⁰ en definitiva, com una mostra d'esnobisme, ja que la carn de la grua sembla ser, com opina Galè, dura i plena de nervis (i, per tant, poc digestiva).¹¹

Al seu valor gastronòmic es deu que Plini l'esmenti en relació a les Balears. La grua afegia a la sofisticació¹² un toc d'exotisme, ja que no era considerada un au d'Itàlia, sinó procedent de les llunyanes pàtries, Tessàlia o de països més remots encara, les terres escites o les riberes del Nil, és a dir, les àrees extremes; Plini dirà d'una de les seves espècies que era pròpia de les Balears (estrictament, Mallorca i Menorca, que ni a la literatura llatina ni a la grega han estat mai una àrea extrema, sinó un lloc de pas).

La primera cita de Plini (*nat.* 10, 135) diu:

Durant la guerra civil a Bedriacum, més enllà del Po,¹³ varen arribar a Itàlia també unes "noves aus" –així se les anomena encara-, semblants als tords, de mida un poc més petita que els coloms, de sabor agradable.¹⁴ Les illes Balears ofereixen el porfirí, de millor qualitat fins i tot que les aus que hem citat abans. Allà també l'aligot, del gènere de les aus de rapinya, és un honor per a la taula; igualment ho són els uipiones –així anomenen la grua més petita.¹⁵

Vipiones és un vocable d'origen no llatí que apareix únicament a aquest passatge de Plini i que recull el terme utilitzat a les Illes per designar unes determinades aus, així que no hi ha dubte que pertany al substrat indígena. Deixant a part un reduït grup de topònims preromans, de significat desconegut, és un dels poquíssims testimonis literaris d'aquesta llengua. Però la singularitat del mot ha fet que s'hagi volgut "explicar" de diferents maneres, en primer lloc rebutjant la forma *uipiones* i acceptant les lectures *bibiones*, que porten alguns còdexs, pròpiament "mosques petites", i *uibiones*, analògic de *pipiones*; o conjecturant que la forma correcta hauria de ser *pipiones*, vocable comú en llatí, de caràcter clarament onomatopèic

7 PLIN. 10, 30-60.

8 VARRÓ, al passatge citat; NEPOT, C., *apud* PLIN. 7, 26.

9 MARANGES, I.: *La cuina catalana medieval*, Barcelona, 2006, p. 145.

10 Tal com per a l'Anglaterra medieval preconitzen ALBARELLA, U.; THOMAS, R.: "They dined on crane: bird consumption, wild fowling and status in medieval England", *Acta Zoologica Cracoviensis*, 45, 2002, p. 23-38.

11 GALÉ: *De alimentorum facultatibus libri III*, ed. Kühn, 6, p. 703, l. 5-7.

12 Sofisticació evident a la notícia que ens dona Plutarc (*De esu carniū* llibre II 997 A; traducció de LLABRÉS, Mª R.: a PLUTARC, *Contra el fet de manjar carn*, Palma, 2010, p. 52): solien cosir els ulls de les grues i posar-les a un lloc fosc, perquè la carn fos més suau.

13 Llogaret entre Màntua i Cremona, on l'any 69 varen tenir lloc dues batalles entre els pretendents al púrpura imperial, que finalment va aconseguir Vespasià.

14 Les perdius grises.

15 *Venerunt in Italiam Bedriacensibus bellis ciuilibus trans Padum et nouae aues –ita enim adhuc uocantur-, turdorum specie, paulum infra columbae magnitudine, sapore gratae. Baliares insulae nobiliorum etiam supra dicto porphyriorem mittunt. Ibi et buteo accipitrum generis in honores mensarum est, item uipiones –sic enim uocant minorem gruem-.*

i referit als polls de tórtora i colom. Aquesta és la lectura que fa Claudius Salmasius,¹⁶ que en comentar un passatge d'Eli Lampridi sobre Alexandre Sever¹⁷ conjecturava que aquest terme s'hauria utilitzat a les Illes també amb el significat de "polls de grua", sentit que Plini havia donat a l'expressió "grua més petita". Avui ningú posa en dubta que la lectura correcta és la *lectio difficilior*, la forma *uipiones*, però se li ha suposat al terme, amb ben escàs resultat, com no podria ser d'altra manera, un origen grec relacionant-la amb el mot *tbody*, "grulla".¹⁸

D'altra banda, que amb el mot *uipiones* Plini es refereix a una espècie de grua de tamany inferior, que seria pròpia de les Illes, i no als polls de grua ve confirmat pel mateix autor quan, a un passatge posterior (*nat.* 11, 44), parla dels animals als quals la natura ha dotat d'un cap amb cresta, com el puput: *hem parlat ja de a quin (ocell) la natura ha donat una cresta plegable;*¹⁹ *també n'ha donada una, que s'estén per mig del cap des del bec, al gènere de les fotges, com igualment un plomall al pigot negre i a la grua balear.*²⁰

Les lectures diferents a l'expressió que Plini utilitza, *grui Balaricae* no són, avui, acceptades. Alguns còdexs presentaven una lectura *gruis Aricae* o *areae* que Harduinus,²¹ no gaire convençut de l'existència d'una grua baleàrica (encara que no dubtava que les Balears enviaven a les taules de Roma una grua més petita i exquisida), conjecturava que calia llegir *gruibus Africae* en lloc de *grui Balaricae*. No obstant, l'existència a Roma de la grua baleàrica està fora de dubte perquè ve confirmada per un altre testimoni: el de Dècim Laberi.

Sabem molt poc de Dècim Laberi. Visqué al s. I aC (era contemporani d'Horaci) i pertanyia a l'ordre dels cavallers. Home d'enginy mordaç, escrigué no menys de 43 mims, caracteritzats per una gran expressivitat, però d'ells sols ens resten 150 versos, entre ells un on cita, precisament, la grua baleàrica. Es tracta d'un fragment de *Fullo* en el qual un bugader d'aspecte ridícul és comparat a una grua balear:

*I tu què creus, que aquest és un home o una grua baleàrica?*²²

La frase llatina, sense més context, podria acceptar altra interpretació, però el sentit no afectaria la intenció de l'autor: la comparació mordaç entre el bugader i una grua baleàrica, que s'ha pretès justificar de diverses maneres: pel ridícul pentinat del bugader, pel tocat,

16 Nom llatinitzat de Claude Saumaise, humanista i filòleg francès (1588-1653), autor de diversos treballs de crítica textual i edicions d'obres clàssiques, entre elles la *princeps* de l'*Anthologia Graeca*. Casaubon li publicà (Parisiis, 1620) els seus comentaris a l'edició de l'*Historia Augusta*, a la qual pertany la biografia d'Alexandre Sever citada a la nota següent.

17 LAMPRI. Alex. 41 (vegeu *Historiae augustae scriptores VI cum integris notis* Isaaci Casauboni, Cl. Salmasii et Jani Gruteri, Lugduni Batav. I, 1671, p. 987, n. 2).

18 ANDRÉ, J.: *Les noms d'oiseaux en latin*, Paris, 1967, p. 159.

19 Es refereix al puput, del qual ha tractat a 10, 44.

20 *Diximus et cui plicatitem cristam dedisset natura; per medium caput a rostro residentem et fulicarum generi dedit, cirros pico quoque Martio et grui Balaricae.*

21 Joannes Harduinus, Jean Harduin (1646-1729), al nostres efectes editor y comentarista de la *Naturalis Historia* de Plini (París, 1685, 1723). Com a filòleg sostenia la curiosa teoria que sols eren autèntiques les obres d'Homer, Hessíod, Ciceró, la *Naturalis historia*, les *Geòrgiques* de Virgili i les *Sàtires* i *Epístoles* d'Horaci; tota la resta era espúria.

22 *Vtrum tu hunc gruem Balaricum an hominem putas esse?*

per la baixa estatura, per les celles de pels hirsuts, etc.²³ En realitat, l'efecte còmic de la comparació podria venir marcada pel caminar bellugadís de l'home, semblant al "ball" d'aquesta grua, o per les ínfules excessives del bugader i la seva petitesa: una grua amb plomall, però més petita que les altres.

Sia com sia, al vers de Labiè no hi ha lectures diferents per a *gruem Baliaricam*, excepte la vacil·lació *Baliaricam/Balearicam*, de manera que cal concloure que a Roma existia una *grus Balearica* (*uipio* en la llengua prellatina balear) tenguda per un plat exquisit, que procedia de les Balears o, al menys, així es creia.

Com s'ha vist, les dades que ens proporciona Plini respecte a la grua balear no són tan concloents com hagués estat desitjable, i hi ha hagut, al llarg del temps, opinions controvertides quant a la identificació *uipiones/grui Balearicae*, quant a l'hàbitat i quant a la morfologia d'aquesta au. Sense excloure la possibilitat que a les Balears hagués alguna mena de centre d'establiment i exportació cap a Itàlia d'aquestes grues, cosa que explicaria el gentilici "baleariques", el fet que la seva carn fos considerada excel·lent a les nostres illes i que a Roma les coneguessin amb denominació "d'origen" balear no permet concloure que la *uipio* fos una espècie endèmica, amb un hàbitat exclusivament illenc. D'altra banda, la descripció morfològica resulta també insuficient. Ja s'ha vist que el qualificatiu *minorem* que Plini aplica als *uipiones* pot interpretar-se com a referit als polls de grua, no a una espècie de mida més reduïda; la particularitat del *cirrus*, "cresta o plomall", és igualment vàlida per a un monyo i per a un plomall, i la situació al mig del cap, des del bec, tant pot referir-se a la part superior (és el cas del *Picus martius* que anomena Plini precisament com a exemple de *cirrus*), com als costats del cap; del primer cas seria un bon exemple la grua coronada, i del segon l'*Area virgo*.

Per això la identificació de la grua balear ha resultat històricament controvertida, sobretot en el Renaixement, quan l'ornitologia depèn encara molt de la interpretació dels autors clàssics, especialment Aristòtil i Plini. Durant aquest període els autors en general, tot i acceptant la lectura *uipiones*, no identifiquen aquestes aus amb la *grus balearica*. Així, en un breu mostreig:

William Turner, un dels primers científics que es dedicà a l'ornitologia a Anglaterra, autor d'una *Historia avium* publicada a Colònia el 1544, accepta la lectura *uipiones* del text plinià, però no com a denominació d'una espècie de grues, sinó com el nom particular dels polls de la grua comuna (*grus grus*), igual que *pipio* ho és del poll de colom,²⁴ lectura de la qual s'ha tractat ja més amunt.

De la mateixa opinió és el naturalista i metge francès Pierre Belon (o Bellonius), que el 1555 publicà una *Histoire de la nature des oyseaux*, que a més sembla identificar la grua balear amb la grua coronada,²⁵ com més explícitament es veu en la referència que en fa Conrad Gesner, l'iniciador de la zoologia moderna, que diu: *a la ciutat d'Alepo, que alguns opinen*

²³ BONARIA, M.: *Mimorum Romanorum fragmenta*, Genova, 1955, fr. 60, p. 41; DECIMVS LABERIVS: *The fragments*, ed. a cura de COSTAS PANAYOTAKIS, Cambridge, 2010, p. 258-260.

²⁴ *Avium praecipuarum, quarum apud Plinium et Aristotelem mentio est, brevis et succincta historia*, apud Ioan. Gymnicus, Coloniae, 1544, cap. *De grue*, s/p.

²⁵ *Histoire de la nature des oyseaux, avec leurs descriptions & naïfs portraits*, lib. III, cap. 1, pp. 187-188, Paris, 1555.

que era l'antigament anomenada Hierápolis i altres Beroea, vérem una au semblant a la grua, menys grassa, amb una vora entorn dels ulls vermella, la cua d'agró, la veu més baixa que les grues. Aquesta és la que els antics, crec, anomenaren grua baleàrica, [diu] Bellonius.²⁶

Més interessant és la identificació que apunta Belon de la grua baleàrica amb la *gromphaena*, au citada per Plini (30, 146), que la fa semblant a la grua i la dona com habitant, un temps, a Sardenya.²⁷ Aquesta identificació és sostenguda avui, entre d'altres,²⁸ per Jacques André, que afirma, fonamentant-se en l'etimologia grega de *gromphaena*, que aquesta au és probablement l'*Anthropoides virgo*.²⁹ És, en tot cas, una hipòtesi seductora, perquè si a Sardenya hi havia grues baleàriques, bé n'hi podia haver a les Balears.

A Bellon, a Gesner, al bolognès Ulisse Aldovrandi i a altres es deu aquesta descripció de la grua baleàrica que no correspon, òbviament, a la que ens dona Plini de la grua balear, sinó a la grua coronada, que té al cap un monyo groguenc daurat amb esquitxos negres, però no des dels ulls; tampoc és de tamany inferior al de la grua comuna, i a més viu sols a l'Àfrica subsahariana. Cert és que altres autors, entre ells alguns filòlegs, rebutgen la identificació entre la grua coronada i la baleàrica. Busbequius³⁰ dona una descripció d'aquesta au balear ajustada a la de Plini,³¹ i Harduinus, de qui s'ha tractat abans, palesa la incongruència de la identificació que fan Aldovrandi i Bellonius,³² però la controvèrsia seguirà fins gairebé el s. XIX: sols a títol d'exemple, M. J. Brisson identifica la *grus balearica* amb la grua coronada, i la dona com a habitant d'Àfrica i les Balears,³³ i la descripció que dona Linneus tampoc no es correspon amb la de Plini.³⁴ Rebutgen aquesta identificació, entre d'altres, el comte de Buffon, George Cuvier i Jules Cesar Savigny, que proposa la identificació amb l'*Ardea virgo*. Tot i això, la realitat és que, l'equivalència grua coronada =

26 Traduesc de l'original llatí: *In civitate Halep, quam aliqui olim Hierapolim alii Beroeam dictam putant, vidimus avem grui similem, minus crassam, margine circa oculos rubente, cauda ardeae, voce minore quam gruis. Hanc veteres gruem Balearicam appellasse credo, Bellonius, CONRADI GESNERI: (...) Historiae animalium liber III qui est de Avium natura, Tiguri, 1555 (edició de Francofurti, 1604, p. 529-530).*

27 Diu Belon: *Pline á dit (...)qu'il y avoit anciennement un oiseau en Sardaigne, qu'on nommoit Gromphena, ressemblant à une Grue, mais que de son temps il n'y deſtoit des-ia plus cognu. N'eust esté que le Bihoreau, dont parlerons tantost, est espece de Heron, nous l'eussions mis apres la Grue, car nou pensons que c'est celuy que les anciens ont nommé Gruem Balearicam, d'autant qu'il porteu ne creste sur la teste à la manière d'un Vâneau (Histoire de la nature..., p. 188).*

28 PHILIPPE GLARDON, a l'edició facsimilada de BELON, P.: *L'histoire de la nature des oyseaux*, Paris, 1997, p. 188-189; vegi's COPPONI, F.: *Ornithologia Latina*, Gênes, 1979, p. 429.

29 És a dir, com veurem més endavant, la *grus balearica*. Vegi's ANDRÉ, J.: *Les noms...*, p. 88-89.

30 Augerius Gisenius Busbequius, és a dir, Ogier Ghiselin de Busbecq, que no era zoòleg, sinó herbolari, escriptor i diplomàtic flamenc (1522-1592), autor d'unes *Legationis turcicae epistolae quatutor*, Parisiis, 1595.

31 *Est mihi grus Balearica: id genus a vulgaris distat candido plumarum cirro ab utriusque auris sede demisso: deinde nigritie totius partis colli anterioris (...) nec magnitudine communibus gruibus par est, és a dir, Tenc una grua baleàrica: aquesta espècie és diferent a les vulgars, amb una diadema blanca de plomes que baixa des del naixement de les orelles i després negra tota la part anterior del coll. I no és igual en grandària a les grues comunes, (PLINII SECUNDI, C.: *Naturalis Historiae, cum interpretatione et notis integris Johannis Harduini* (...) Lipsiae, 1781, p. 348).*

32 Hem utilitzat la següent edició: PLINII SECUNDI, C.: *Historiae Naturalis Libri XXXVII, cum selectis commentariis J. Harduini ac recentiorum interpretum notisque adnotationibus, pars tertia continens Zoologiam, Georgii Cuvier, notis et excursibus illustratam, curante Jo. B. Fr. Steph. Ajasson de Grandsagne. volumen quartum*, Parisiis, 1818, p. 466.

33 *Ornithologia*, volum 5, Parisiis, 1760, p. 511

34 76, A, 1a.

grua baleàrica acabà imposant-se: de la subfamília dels balearicinis formen part la grua coronada de coll negre (*Balearica pavonina*) i la de coll gris (*Balearica regulorum*).

La grua que Plini atribueix a aquestes illes no pot ser altra que la damisel·la, la *Grus virgo*. És un poc més petita que la comuna, *Grus grus*,³⁵ i té un plomall que recorre lateralment ambdues meitats del cap des dels ulls. Tot i no ser endèmica de les Balears, on avui sols excepcionalment es poden veure algunes grues comunes,³⁶ i que de la presència d'aquesta au a les Illes no queden registres paleontològics³⁷ ni arqueològics, fins el moment, la damisel·la nidificava a l'Atlas marroquí (on la població està actualment extingida³⁸), en una zona que podia haver arribat fins a les Balears (i potser fins a Cerdenya, si acceptam la identificació de la *Grus virgo* amb la *Gromphaena* de la qual s'ha parlat més amunt); de fet, fins al final del segle XIX la grua damisel·la era un migrador freqüent a tota la Mediterrània.³⁹ Si aquesta zona de visita en temps de Plini havia quedat reduïda a les Balears, amb raó podia aquest autor considerar la damisel·la au pròpia de les nostres Illes.

2. Els caragols

El caragol balear, especialment el terrestre, que compta amb denominació "d'origen" al text de Plini, és una altra espècie emblemàtica de la fauna balear. En canvi, del caragol marí sols conservam una referència indirecta, però força interessant: la proporcionada per un text singular, la *Notitia dignitatum*, document de caràcter administratiu probablement escrit entre el 395 i el 427 dC., que recull l'organització administrativa de Roma en temps de Teodosi, aproximadament al segon decenni del s. V per a la part occidental de l'Imperi. Entre els càrrecs que esmenta figura el de "procurador de l'establiment de tintat de porpra de les illes Balears, a Hispania".⁴⁰ És un càrrec exigit per l'especial regulació jurídica de la porpra, extreta del *Murex*, símbol de la dignitat imperial. La notícia sols fa referència a un establiment d'aquest tipus per a les Illes,⁴¹ que és, a més, l'únic esmentat a Hispània, però això no implica que hagués un únic taller; al contrari, el procés d'elaboració de la porpra exigeix rapidesa d'actuació a les primeres fases, que es durien a terme a tallers costaners, a prop dels punts de recollida del mol·lusc;⁴² el *baphium*, per tant, seria un establiment de

35 La damisel·la té uns 85 cm. de longitud i una envergadura d'uns 200, en front de 110 i de 155 a 180, respectivament, que presenta la grua comuna.

36 MAYOL, J.: *Els ocells de les Balears*, Mallorca, 1981, p. 40.

37 Excepte dos fòssils d'una espècie de grua avui extingida (MOURER-CHAUVIRÉ, C.; ADROVER, R.; PONS-MOYA, J.: "Présence de *Grus antigone* (L.) dans "l'Avenc de Na Coma", a Majorque (Espagne)", *Nou. Arch. Mus. Hist. Nat. Lyon*, 13, 1975, p. 45-50), i unes restes de gruiformes a Menorca (SEGUÍ, S.: "A new genus of crane (Aves: gruiformes) from the Late Tertiary of the Balearic Islands, Western Mediterranean", *Ibis*, 144, 2002, p. 411-422).

38 BERGIER, P.; THÉVENOT, M.: "Liste des oiseaux du Maroc. Mise à jour février 2010 (rév. 3.0)", *Go-South Bull.*, 7, 2010, p. 15-55.

39 De fet, se'n té notícia històrica de captures al s. XVIII i fins i tot al XX: el 1718 una a Santa Ponça; el 1782, una altra s'Albufera; d'una tercera no es tenen dades (*Gran Enciclopèdia de Mallorca*, s.v.). També d'alguns exemplars de grua comuna entre 1970 i 1982 (NADAL, B.: "Aus capturades a Mallorca, període 1970-1982", *Anuari Ornitològic de les Balears*, 22, 2007, p. 21-32).

40 *Procurator bafii insularum Balearum, in Hispania (Notitia dignitatum omnium tam ciuilium quam militarium in partibus occidentis*, XI, 71, SEECK, Otto, Berolini: Weidmann, 1876, ed. -reimp. Frankfurt am Main, 1962-).

41 *Bafii* està en singular, en contraposició als d'Àfrica, que estan en plural.

42 ALFARO GINER, C.; TÉBAR MEGÍAS, E.: "Aspectos históricos, económicos y técnicos de la producción de la púrpura en la Ibiza romana", a ALFARO, C.; WILD, J.P.; COSTA, B. (edit.): *Purpureae vestes I. Textiles y tintes del*

processament de les fases final de producció de púrpura i, a la vegada, de control.

De la família *Muricidae* Plini (*nat.* 9, 130) considerava que el *bucinum* (*Buccinum*) i la *purpura* (la *Bolinus brandaris* o tal vegada la *Trunculariopsis trunculus*⁴³) eren els més aptes per extreure la púrpura; de les dades de l'arqueologia es desprèn que també s'utilitzava la *Thais haemastoma*.⁴⁴ Tots ells són abundosos a les illes Balears, que comptem amb nombrosos tàxons de la família *Muricidae*. La *Trunculariopsis trunculus* i la *Thais haemastoma* tenen el seu hàbitat en els fons rocosos meso-infralitorals i són, per tant, de fàcil recol·lecció; la *Bolinus brandaris* viu en el fons d'arena i roca, però a més profunditat, a la zona mesolitoral.⁴⁵

Pel que respecta a l'arqueologia, s'ha començat a obtenir documentació arqueològica sobre l'elaboració de púrpura a les Balears a època antiga durant la darrera dècada. Cal entendre, donada la datació de la font literària, que la referència a Balears inclou també les Pitiüses, i precisament les evidències més antigues procedeixen d'Eivissa, de l'assentament fenici de sa Caleta.⁴⁶ D'època romana, a aquesta mateixa illa, s'han fet excavacions als jaciments del canal d'en Martí (a la cala del Pou des Lleó) i de Cala Olivera. En el primer cas es tracta de les restes d'un centre de producció ben organitzat i amb una llarga cronologia d'ús,⁴⁷ mentre el segon va lliurar una acumulació més modesta de closques, i sense estructures arquitectòniques relacionades.⁴⁸

A Mallorca es compta amb dades preliminars de les excavacions realitzades al jaciment del Pedret de Bóquer,⁴⁹ que s'identifica amb la *ciuitas Bocchoritana* de les fonts clàssiques.

D'altra banda, les dades arqueològiques palesen que la producció de colorant de púrpura va continuar durant el l'època de domini bizantí de l'arxipèlag. Així, els jaciments de l'illa de Cabrera⁵⁰

Mediterráneo en época romana, València, 2004, p. 197.

43 És a dir, el *Murex brandaris* i el *Trunculariopsis trunculus* o *Murex trunculus*; vegi's, respecte de la nomenclatura d'aquests molusc, la *Checklist of European Marine Mollusca* (CLEMAM).

44 ALFARO GINER, C.; TÉBAR MEGÍAS, E.: "Aspectos históricos...", p. 196.

45 CUERDA, J.: *Moluscos marinos y Salobres del Pleistoceno balear*, Palma de Mallorca. 1987, p. 268 i p. 275 ; LUTHER, W.; FIEDLER, K.: *Peces y demás fauna marina de las costas del Mediterráneo*, Barcelona, 1978, p. 220.

46 RAMON, J.: "Evidències d'elaboració de porpra i fabricació de teixits a sa Caleta (Eivissa)", a ALFARO, C.; WILD, J.P.; COSTA, B. (eds.): *Purpureae Vestes. Textiles y tintes del Mediterráneo en época romana*, València, 2004, p. 165-174.

47 ALFARO, C.; COSTA, B.; TÉBAR, E.: "Informe de la campaña de excavaciones de 2001 en el Pou des Lleó/ Canal d'en Martí (Ibiza)", *Datatèxtil*, 7, 2002, p. 45-53 i ALFARO, C.; COSTA, B.; TÉBAR, E.: "Excavacions al canal d'en Martí, en es Pou des Lleó (Santa Eulària des Riu), durant els anys 2001-2003", *Fites*, 4, 2004, p. 29-42.

48 COSTA, B.; ALFARO, C.: "Noves evidències de producció de porpra a Eivissa: actuacions arqueològiques dels anys 2005-2006", *Fites*, 7, 2007; ALFARO, C.; COSTA, B.: "Methodological aspects of purple dye production on Ibiza: the new site of Cala Olivera", a ALFARO, C.; KARALI, L. (eds.): *Purpureae Vestes, II. Vestidos, Textiles y Tintes. Estudios sobre la producción de bienes de consumo en la antigüedad*, Actas del II Symposium Internacional sobre Textiles y Tintes del Mediterráneo en el Mundo Antiguo (Atenas, 24 al 26 de noviembre, 2005), Valencia, 2008.

49 ESTARELLAS, M. M.; MERINO, J.: "Treballs arqueològics preliminars al Pedret de Bóquer", a BARCELÓ, M.; SÁNCHEZ, M. L. (coord.): *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears*, XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals, Palma, 2005, p. 377-393; STRYDONCK, M. VAN.; BOUDIN, M.; RAMIS, D.: "Primer intent de mesurar l'edat del compartiment marí de ¹⁴C de les aigües costaneres de les illes Balears", *Endins*, 34, 2010, p. 181-188.

50 RIERA, M. M.; RIERA, M.: "Un possible taller de producció de porpra de l'antiguitat tardana al pla de ses Figueres (illa de Cabrera)", *BSAL*, 61, 2005, p. 377-386; STRYDONCK, M. VAN.; BOUDIN, M.; RAMIS, D.: "Primer intent..." .

i de l'illot des Frares, a la Colònia de Sant Jordi,⁵¹ presenten restes de mol·luscs amb el patró de trencament característic del procés d'elaboració de porpra (un xap longitudinal de la closca al costat oposat a l'opercle).

A tots els jaciments esmentats les acumulacions de closques estan formades essencialment per restes de *Thais haemastoma* i *Trunculariopsis (Murex) trunculus*.

Més presència a les fonts clàssiques tenen els caragols de terra. Són esmentats dues vegades per Plini, amb la denominació específica *cauaticae*. A un dels passatges pondera el naturalista romà la bondat del caragol per a les afeccions de l'estómac, que s'ha de bullir, torrar i prendre després amb vi i amb *garum*, millor en nombre impar, i per als tuberculosos ("els que esputen sang"), als quals recomana un beuratge d'aigua amb banyes de caragol triturades.⁵² A continuació esmenta les varietats geogràfiques de caragols millors: *Els més elogiats són, efectivament, els d'Àfrica, i entre ells els d'Iol, els d'Astipalea, també els de Sicília, però els mitjancers, perquè la grossor els fa durs i sense suc, i els de Balears, que es diuen "de forat"*⁵³ *perquè viuen a coves*.⁵⁴

L'ús terapèutic que a Roma es feia dels caragols per a diverses malalties, i sobretot per a les de les vies respiratòries, va perdurar llarg temps.⁵⁵ A Mallorca Joan Binimelis recomana per als genolls aplicar un emplastre fet amb caragols prèviament triturats, ablanits amb vi i mesclats amb fems de cabra i un poc de farina.⁵⁶

La segona citació dels caragols de les Balears a Plini (en realitat, la primera), resulta també de gran interès. Diu el text, establert per un insigne llatínia, Alfred Ernout, en parlar del letarg d'aquests mol·lusc: *In Balearibus uero insulis cauaticae appellatae non prorepunt e cauis terrae –neque herba uiuunt-, sed uuae modo inter se cohaerent*.⁵⁷

La traducció del text, seguint la versió francesa d'A. Ernout, seria: *A les illes Balears hi ha uns caragols que es diuen de forat; no abandonen les cavitats on viuen dins la terra –no s'alimenten d'herba-, sinó que s'aferren uns als altres com un raïm*.⁵⁸ D'acord amb tot això, sembla que a Balears hi ha una espècie de caragols anomenats "de forat", que viuen baix terra, a forats, i no s'alimenten d'herba. No és qüestió d'intentar destriar quines d'aquestes afirmacions són certes, perquè la seva inexactitud és palesa, però sí d'intentar esbrinar si alguna de les espècies de caragols existents avui o en temps històrics a les Illes, endèmica

51 RIERA, M.: "Els misteriosos habitants de l'illot dels Frares", *Infoports*, 17, 2011, p. 4.

52 Plin. *nat.* 30, 44.

53 *Cauaticae*, pròpiament "de cova", que traduíem "de forat" d'acord amb el context de la citació que després es farà.

54 Plin. *nat.* 30, 45: *laudatissimae autem sunt Africanae -ex iis Iolitanae-, Astypalaeicae, item Siculae modicae, quoniam magnitudo duras facit et sine suco, Balaricae, quas cauaticas uocant, quoniam in speluncis nascuntur.*

55 DUHART, F.: "Caracoles y sociedades en Europa desde la Antigüedad. Reflexiones etnozoológicas", *STVDIVM. Revista de Humanidades*, 15, 2009, p. 125.

56 *De morbo gallico*, 2, 12, 4, en edició crítica de CAMPILLO, J.; MARTÍ, A., dirigida per FONT JAUME, A., revisada per CONTRERAS, A., en preparació. El metge Joan Binimelis (Manacor, 1539-Palma, 1616) és l'humanista mallorquí de més pes.

57 Plin. *nat.* 8, 140.

58 *Dans les illes Baléares il y ha des escargots qu'on appelle escargots de trou; ils ne quittent pas les cavités qu'ils habitent dans la terre –ils ne vivent pas d'herbe- mais ils sont collés les uns aux autres en forme de grappe.* Vegeu l'edició del llibre octau de Plini (text establert, traduït i comentat per A. ERNOU) Paris, p. 203 (1ª ed. de 1952).

o no –això és una qüestió que Plini no podia saber- pot haver donat peu al text d'aquest autor, i quin sigui el sentit final de les seves paraules, cosa que ens du a donar una ràpida mirada als registres actual i arqueològic del caragol terrestre de les Illes.

Coneixem bastant bé aquest mol·lusc gràcies al fort impuls que donaren al seu estudi els treballs de Lluís Gasull, a inicis de la dècada dels 60 de segle passat.⁵⁹ Darrerament han aparegut, a més, altres estudis sobre el caragol terrestre a les diferents illes del nostre arxipèlag que ens han ampliat considerablement el coneixement al respecte,⁶⁰ tot i que queden aspectes obscurs, sobretot referits a la cronologia de la introducció de mol·luscs terrestres al·lòctons i el que han fet com a resposta les poblacions autòctones.

Entre els caragols actuals, les espècies al·lòctones, probablement introduïdes voluntàriament per ser utilitzats en el consum humà, constitueixen part de la fauna malacològica balear.

Les espècies comestibles, que pertanyen totes elles a la família *Helicidae Rafinesque 1815*, són les següents:

La *Theba pisana* (O.F. Müller, 1774), “caragolí”, molt comú per tota la Mediterrània i la costa atlàntica fins a Anglaterra, forma colònies que poden adoptar la forma de raïm. La seva introducció a les Illes és molt antiga; segons Gasull⁶¹ és el mol·lusc més antic que es troba a la eolianita flandriana. Si fos certa aquesta afirmació, aquest mol·lusc hauria conviscut amb l'home pre-talaiòtic de les Balears, fet fins ara no confirmat amb les dades que tenim.

L'Eobania vermiculata (O.F. Müller, 1774), “caragola monja” o “mongeta”, espècie circummediterrània, molt freqüent als camps i horts de les nostres illes.⁶²

El *Cornu aspersum* (O.F. Müller, 1774), “caragol bover”, espècie comuna a tota Europa occidental i meridional i a les nostres illes.⁶³

Altres espècies no tenen una distribució uniforme a les Illes:

L'Otala lactea (O.F. Müller, 1774), “caragol moro”, és molt freqüent a Mallorca, Cabrera i Menorca, emperò falta a les Pitiüses.⁶⁴ Habita, a més, la meitat sud de la Península Ibèrica i

59 Veure, entre d'altres, GASULL, L.: “Algunos moluscos terrestres y de agua dulce de Baleares”, *BSHNB*, 9, 1963; “Algunos moluscos terrestres y de agua dulce de Baleares”, *BSHNB*, 11, 1965; GASULL, L.: La insularidad de las Islas Baleares desde el punto de vista malacológico”, *BSHNB*, 12, 1966, p. 141-148.

60 Sobre el conjunt de les nostres illes vegi's PONS, G. X.; PALMER, M.: “Fauna endèmica de les Illes Balears”, *BSHNB*, 5, 1996, p. 1-307 i BECKMANN, K. H.: *Die Land- und Süßwassermollusken der Balarischen Inseln*. ConchBooks, Hackenheim, 2007. Sobre Menorca: QUINTANA, J.: “Mol·luscs terrestres autòctons i introduïts a l'illa de Menorca (Illes Balears, Mediterrània occidental)”, *Spira*, 2 (1), 2006; sobre Cabrera ALTABA, C. R.: “Els caragols i llimacs terrestres (Mollusca: Gastropoda) de l'Arxipèlag de Cabrera”, a ALCOVER, J. A.; BALLESTEROS, E.; FORNÓS, J. J. (ed.): *Història Natural de l'Arxipèlag de Cabrera*, 2, Palma, 1993, p. 409-426. Per a Mallorca i Eivissa falten treballs actualitzats d'aquestes característiques.

61 GASULL, L.: “Algunos moluscos terrestres...”, p. 66.

62 GASULL, L.: “Algunos moluscos terrestres...”, p. 68.

63 GASULL, L.: “Algunos moluscos terrestres...”, p. 72. Citat fòssil a Menorca, corresponent al Quaternari antic (MERCADAL, B. *et alii*: “Nueva aportación al conocimiento del Cuaternario menorquín”, *Acta Geológica Hispánica*, 4, 1970, p. 89-93), a Mallorca, del Pleistocè (CUERDA, J.: *Los tiempos Cuaternarios en Baleares*, Palma, 1975), i a Eivissa, a cala Salada i a la cova de ca na Reia, citat com a *Helix aspersa*, també del Quaternari (PAUL, C. R. C.; ALTABA, C. R.: “Els mol·luscs terrestres fòssils de les Illes Pitiüses”, *BSHNB*, 35, 1992, p. 156).

64 GASULL, L.: “Algunos moluscos terrestres...”, p. 80-81. Citada al Pleistocè inferior de Menorca (MERCADAL, B.

el Nord d'Àfrica, on és molt comuna. *L'otala punctata* (O.F. Müller, 1774), "viuda", "caragola" (Pollença, Lluçmajor), és una espècie molt comuna a les Balears, emperò sembla que a Menorca és menys freqüent.⁶⁵ És, a més, pròpia del llevant peninsular, arribant fins el Rosselló, i del nord d'Àfrica.

Totes aquestes espècies de caragols poden ser considerades comunes a les Balears, però no pròpies o endèmiques, en el sentit que li dona Plini, perquè la seva distribució abasta una extensa àrea i cap d'elles és exclusiva de les Illes. L'únic gènere de caragols autòcton és *Iberellus* Hesse 1908,⁶⁶ que té una distribució biogeogràfica restringida a les Illes Balears; els casos que es donen fora del nostre arxipèlag (port de Barcelona, Tarragona i Banyuls sur Mer) són de introducció recent, hipòtesi que és recolzada per la presència de fòssils quaternaris només a les nostres illes.⁶⁷

Del gènere *Iberellus* hi ha algunes espècies de distribució geogràfica diferent. A les Pitiüses, *Iberellus pythiusensis* és endèmic de les illes Bledes (Eivissa); colonitza dos illots rocosos i pobres en vegetació.⁶⁸ *Iberellus tanitianus* és endèmic d'Eivissa, descrit sobre exemplars capturats a Cala Sant Vicenç i el Coll de sa Creu.⁶⁹ Segons Pons i Palmer⁷⁰ seria una espècie propera a *Iberellus companyonii*. A l'illa de Mallorca es documenten dues espècies: *Iberellus balearicus* i *Iberellus companyonii*. La primera d'elles es distribueix per tota la serra de Tramuntana.⁷¹ És corrent a les esclètxes calcàries en zones poc degradades. Fins fa poc es tenien poques cites fòssils d'aquest taxó.⁷² A Mallorca se'l coneix com a *caragol de serp*. *Iberellus companyonii* actualment colonitza tant les Balears com les Pitiüses. És

et alii: "Nueva aportación", p. 91).

65 GASULL, L.: "Algunos moluscos terrestres...", p. 75. Citada al Pleistocè inferior d'Eivissa, a la cova de ca na Reia (PAUL, C. R. C.; ALTABA, C. R.: "Els mol·luscs terrestres...", p. 156).

66 La nomenclatura del gènere i de les espècies d'*Iberellus* presenta grans discrepàncies segons els autors que l'han tractat (FORÉS, M.: "Sobre la validez taxonómica de *Iberellus companyonii* (Aleron, 1837) (Pulmonata: Helicidae)", *BSHNB*, 45, 2002, p. 137-189; ALONSO-ZARAZAGA, M. A.: "Precisiones sobre un artículo nomenclatural acerca de la validez "taxonómica" de *Iberellus companyonii* (Aleron, 1837) recientemente publicado (Mollusca, pulmonata, helicidae)" *Graellsia*, 60(1), 2004, p. 101-105; QUINTANA, J.: "Estudi sobre la variabilitat conquiologica i del sistema genital d'*Iberellus pyrenaicus* (Rossmassler 1839) (= *minoricensis* (Mittre 1842) (Gastropoda Pulmonata: Helicidae) a l'illa de Menorca (Illes Balears, Mediterrània occidental). Comparació amb *Iberellus balearicus* (Zielgler 1853) i *Iberellus tanitianus*, Forés & Vilella, 1993", *BSHNB*, 50, 2007, p. 27-44). Beckmann (BECKMANN, K. H.: *Die Land...*, p. 128-133) inclou aquests tàxons dintre del gènere *Allognathus* Pilsbry 1888 i dins el subgènere *Iberellus* Hesse 1908. En aquest treball per aquest gènere s'ha optat per seguir la nomenclatura seguida per J. Cuerda (*Los tiempos Cuaternarios en Baleares*, Palma, 1975, p. 1-304), M. Pons i Palmer ("Fauna endèmica de les Illes Balears", *BSHNB*, 5, 1996, p. 1-307) i per a una espècie en concret a M. Forés ("Sobre la validez taxonómica de *Iberellus companyonii* (Aleron, 1837) (Pulmonata: Helicidae)", *BSHNB*, 45, 2002, p. 137-189).

67 GASULL, L.: "Algunos moluscos terrestres..." p. 75.

68 PONS, G. X.; PALMER, M.: "Fauna endèmica...", p. 32.

69 FORÉS, M.; VILELLA, M.: "Una nueva especie de *Iberellus* Hesse, 1908 (Pulmonata: Helicidae) en la isla de Eivissa", *BSHNB*, 36, 1993, p. 17-30.

70 PONS, G. X.; PALMER, M.: "Fauna endèmica...", p. 32.

71 GASULL, L.: "Algunos moluscos terrestres...", p. 49; PONS, G. X.; PALMER, M.: "Fauna endèmica...", p. 31.

72 VICENS, D.; PONS, G. X.: "Els mol·luscs terrestres del Pleistocè superior a jaciments costaners de la zona septentrional de Mallorca (Artà, Alcúdia i Pollença), a PONS, G. X.; VICENS, D. (edit.): *Geomorfologia Litoral i Quaternari. Homenatge a Joan Cuerda Barceló*, Monografies de la Societat d'Història Natural de Balears, 14, Palma, 2007, p. 231-258.

una espècie pròpia d'ambients xèrics perillitorals i zones de garriga, humides i boscoses.⁷³

El caragol consta també al registre arqueològic. D'època prehistòrica⁷⁴ es poden esmentar inicialment els casos de l'assentament a l'aire lliure de Ca na Cotxera, a Muro,⁷⁵ amb nivells datats a final del III i a mitjan del II mil·lenni aC; la naveta Alemany,⁷⁶ a Calvià, situada al II mil·lenni aC; i el Figueral de Son Real,⁷⁷ a Santa Margalida, datat a finals del mateix mil·lenni. Exemplars d'*Iberellus companyonii* s'han trobat a les excavacions d'un talaiot de Ses Païses (Artà) i de Capocorb Vell (Llucmajor) i del talaiot de Son Oms.⁷⁸ De qualsevol manera, els conjunts faunístics d'aquesta època preromana ofereixen dades molt escasses sobre els mol·luscs terrestres, ja que els exemplars són escassos i pertanyen sempre a espècies autòctones.

Aquesta situació canvia als voltants del moment de la conquesta romana de l'arxipèlag. Es comencen a identificar espècies al·lòctones de caragols terrestres i la seva explotació alimentària. Així, al jaciment del Turó de les Abelles,⁷⁹ a Calvià, datat al segle II aC, s'identifiquen per primera vegada restes d'*Otala lactea*.

Un altre conjunt més o menys contemporani de l'anterior, procedent del poblat talaiòtic de l'Hospitalet Vell (inèdit), mostra com a finals del I mil·lenni aC ja es troben a l'Illa exemplars de *Cornu aspersum*, *Otala lactea*, *Otala punctata* i *Eobania vermiculata*. La introducció d'aquestes espècies sembla formar part dels canvis culturals que es detecten a les Balears durant l'edat del Ferro, quan s'intensifiquen les relacions amb el món púnic i romà.⁸⁰ A més dels caragols, a les Illes arriben un nou grup d'espècies de vertebrats, tant domèstics com silvestres; es poden esmentar el cavall, l'ase, el conill, la llebre i el gall.⁸¹

Tot i això, l'*Iberellus* no és l'espècie de caragols que Plini pugui situar entre els més apreciats pels romans. El seu tamany (poc més de 20 mm., aplanat i amb poc cos) fa difícil que pugui

73 PONS, G. X.; PALMER, M.: "Fauna endèmica...", p. 312.

74 El coneixement que es té actualment dels mol·luscs a la prehistòria de les Balears és degut especialment a la tasca de Joan Cuerda Barceló. Aquest autor va dur a terme la identificació dels gasteròpodes recuperats a diferents excavacions realitzades a jaciments arqueològics mallorquins durant el anys seixanta i setanta.

75 CANTARELLAS, C.: "Excavaciones en "Ca Na Cotxera" (Muro, Mallorca)", *Noticiario Arqueológico Hispánico-Prehistoria*, 1, 1972, p. 179-226.

76 ENSEÑAT, C.: "Excavaciones en el naviforme "Alemany", Magalluf (Calvià, Mallorca)", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 15, 1971, p. 39-73.

77 ROSSELLÓ BORDOY, G.; CAMPS, J.: "Excavaciones en el complejo noroeste de "Es Figueral de Son Real" (Santa Margarita, Mallorca)", *Noticiario Arqueológico Hispánico -Prehistoria*, 1, 1972, p. 111-176.

78 GASULL, L.: "Algunos moluscos terrestres...", p. 36 i 37.

79 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions a Santa Ponça. Mallorca. El Turó de les Abelles*, Palma, 1998.

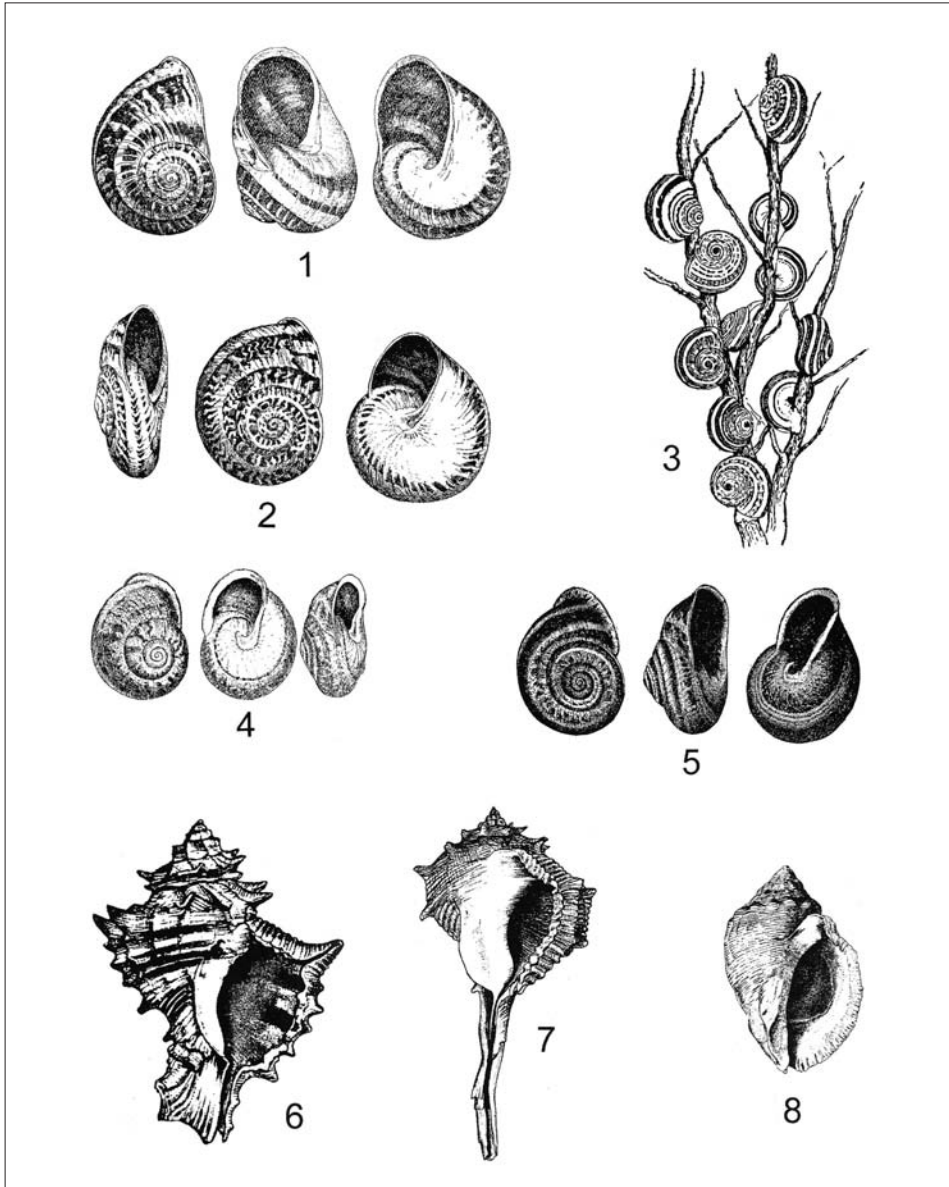
80 HERNÁNDEZ-GASCH, J.; RAMIS, D.; ROSSELLÓ, J.A.: "Economia, societat i canvi cultural a les Gimnèsies. La interpretació de les dades bioarqueològiques a les Illes Balears en el primer mil·lenni a.n.e.", a VALENZUELA, S.; PADRÓS, N.; BELARTE, C.; SANMARTÍ, J. (eds.): *Economia agro-pecuària i canvi social a partir de les restes bioarqueològiques. El primer mil·lenni aC a la Mediterrània occidental*, V Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell, 16-18 d'abril de 2009, Barcelona, 2011, p. 123-138.

81 Els estudis faunístics de jaciments d'època bizantina- la basílica de Son Peretó, a Manacor, i el monestir de Cabrera (inèdit)- i musulmana -la Cova den Xoroi (inèdit), a Artà- mostren que es troba ben estès el consum alimentari de les espècies anteriorment anomenades. Vegeu RAMIS, D.: "Primera aproximació a la gestió dels recursos faunístics a Son Peretó (Manacor): campanyes 2005-07", a RIERA, M.; CAU, M. A.; SALAS, M. (eds.): *El jaciment tardoantic de Son Peretó (Manacor, Mallorca): excavació i adequació del Sector Oest*, Palma, en premsa.

competir amb les altres espècies de l'Imperi romà. No hi ha, a més, tradició del seu ús gastronòmic i no s'observa cap indicatiu que permeti plantejar el seu consum alimentari durant l'època preromana, romana o posterior.

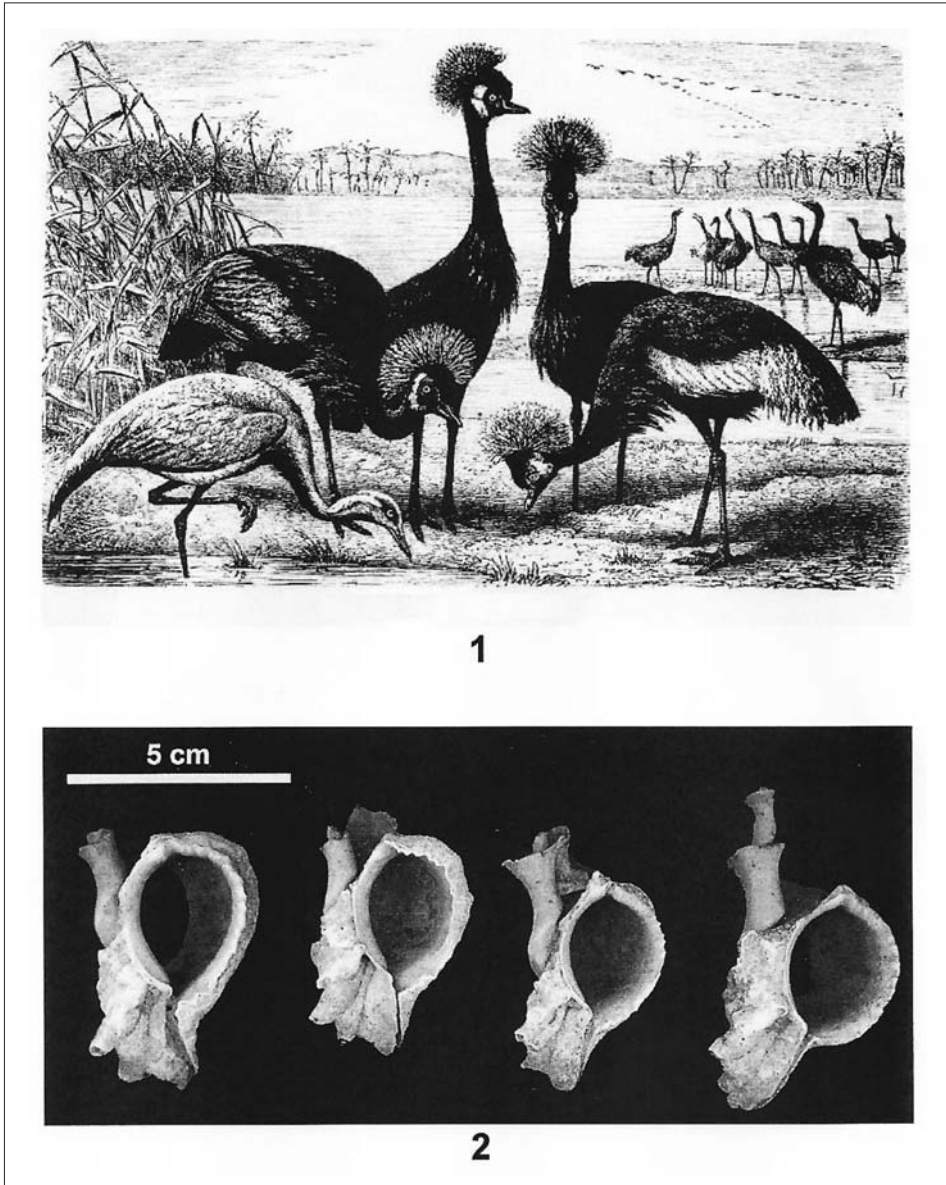
En realitat, el text de Plini adquireix ple sentit des d'una perspectiva estrictament filològica, no sols biològica o arqueològica. De la lectura atenta de les referències al caragol balear es desprèn que el naturalista romà no està tractant d'una espècie pròpia de les Illes, sinó emprant la denominació que a les Balears es donava a aquests mol·lusc: *cochleae cauaticae*; per això la referència a la denominació local dels caragols illencs no té un valor especificatiu, sinó explicatiu. Aquest sentit queda clar al primer dels textos citats (*nat.* 30, 45), on la referència ve expressada mitjançant una oració de relatiu (explicativa, no especificativa), que cal representar entre comes, com hem fet més amunt. De la mateixa manera entre comes haurà d'anar, al text citat en segon lloc (*nat.* 8, 140), la referència a la denominació dels caragols balears, aquí representada per un predicatiu, *cauaticae*, dependent d'un participi: *In Balearibus uero insulis, cauaticae appellatae, non prorepunt e cauis terrae –neque herba uiuunt-, sed uuae modo inter se cohaerent*, que haurem de traduir, utilitzant també comes: *A les illes Balears els caragols, que es diuen de forat, no surten dels forats de la terra –ja que no s'alimenten d'herba-, sinó que s'aferren els uns als altres com un raïm.*

Aquest adjectiu, format amb l'arrel *cau-*, que ha donat lloc, entre d'altres, a la veu *cauum*, “forat”, sols apareix a aquests textos de Plini, i devia formar part del llatí col·loquial de les Illes, probablement traduït a aquesta llengua de la denominació amb què eren coneguts els caragols a la cultura talaiòtica. Com ocorre a la literatura grecoromana, el nom justifica la realitat, i no al contrari, de manera que un caragol “de forat” havia de viure a forats, i millor si no sortia a la superfície, encara que per això no pogués alimentar-se d'herba i hagués de viure aferrat cadascun amb l'altre. De la mateixa manera, diu Plini (*nat.*, 3, 78 i 35, 202) que la terra de Formentera, *Ofioussa / Colubraria*, “l'illa [infestada] de serpents”, produïa serps perilloses per a tots aquells que no portaven terra de la veïna *Ebusus*, que tenia la propietat de matar o foragitar aquests animals. I en això Plini no feia altra cosa que seguir una llarga tradició literària, ancorada en el tòpic.

Fig. A Alguns dels caragols terrestres citats al text: 1- *Cornu aspersum*. 2- *Iberellus balearicus*. 3- *Theba pisana*. 4- *Eobania vermiculata*. 5- *Otala punctata*. Dibuixos núm. 1, 2, 4, i 5 a partir de COLOM, G.: *Biogeografia de les Balears*, Palma, Serie científica, núm. 1, 1957; el dibuix núm. 4 a partir de COLOM, G.: *El Medio y la Vida en las Baleares*, Palma, 1987. Caragols marins aptes per extreure la púrpura: 6- *Trunculariopsis trunculus*. 7- *Murex brandaris*. 8- *Thais haemastoma*. Dibuixos núm. 6, 7, i 8, a partir de FISCHER, W. et alii: *Fiches FAO d'identification des espèces pour les besoins de la pêche. (Révision 1). Méditerranée et mer Noire. Zone de pêche 37. Volume I. "Végétaux et Invertébrés"*, Rome, 1987.

Fig. B 1- *Grus virgo* (a l'esquerra) i *Balearica pavonina* (al centre). Dibuix procedent de BREHM *et alii*: *Brehms Tierleben. Allgemeine Kunde des Tierreichs, Vögel-Zweiter Band*, 1881. 2- Mostra de copinyes de múrex de l'espècie *Trunculariopsis trunculus* procedents del jaciment del Pla de ses Figueres (Cabrera), que presenten el patró de trencament característic de l'obtenció de porpra. Fotografia a partir de STRYDONCK, M. van; BOUDIN, M.; RAMIS, D. *et alii*: "Primer intent de mesurar l'edat del compartiment marí de 14C de les aigües costaneres de les illes Balears", *Endins*, 34, 2010, p. 181-188.

